

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ**

**АКАДЕМИК
НАИМ ФОТИҲОВИЧ КАРИМОВНИНГ
90 ЙИЛЛИГИГА БАҒИШЛАНГАН**

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

**мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ**

Тошкент
“FIRDAVS-SHOH”
2022

“АЛ-ИСЛОХ” ЖУРНАЛИДА (1915-1918) АДАБИЁТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Қулдош ПАРДАЕВ,
филология фанлари доктори.

Аннотация XX аср бошларида нашр этилган “Ал-Ислох” журналидаги адабиёт материаллари тасниф қилинган. Журналнинг XX аср боши Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва адабий муҳити билан чамбарчас боғлиқлиги, адабиёт материалларнинг мавзу қўлами, жанр хусусиятлари, адабий-танқидий мақолалар моҳияти тадқиқ қилиниб, умумлашма илмий-назарий хулосалар чиқарилган. Журналнинг миллий уйғониш даври матбуотида ҳамда миллий журналистикамиз тарихида тутган ўрни кўрсатилди.

Калит сўзлар: адабиёт, жанр, ғазал, мақола, муаллиф, миллий уйғониш, жадидчилик, маърифат, жаҳолат, таҳлил, матбуот.

Жадидлар кун тартибига қўйилган асосий муаммоларни ҳал этишда матбуотни асосий восита деб билдилар. Улар матбуот воситасида миллат раънақига тўсиқ бўлаётган муаммоларни ҳал этиш, мутараккий миллатлар даражасига етиш мумкинлигига қаттиқ ишондилар. Шу боис матбуот фаоллаша борди. Янги адабиёт, санъат ва шу каби соҳалар ривожига матбуот асосий омил бўлиб хизмат қилиши ҳаётий эҳтиёжга айланди.

Аслида ҳам, маърифатпарвар жадидларнинг мақсади тараққиётга тўсиқ бўлаётган муаммоларга, миллатни таназзул гирдобига тортаётган иллатларга қарши курашишда матбуотдан фойдаланиш эди. Бу даврдаги бошқа нашрлар сингари “Ал-Ислох” журналида ҳам Туркистоннинг мустамлака ҳолатига тушиш сабаблари, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи ҳақида мақолалар эълон қилинди. Жаҳоннинг тараққий этган мамлакатлари даражасига кўтарилиш зарурати кун тартибига қўйилди.

Янги адабиёт юзага келди. Профессор Б.Қосимов бу давр адабиёти матбуот билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ривожланганини таъкидлайди. Тошкентда ўтган асрнинг 10-йилларида “Садои Туркистон” (1914, муҳаррири Убайдулла Хўжаев), Фарғонада “Садои Фарғона” (1914, муҳаррири Обиджон Маҳмудов), “Тирик сўз” (1915, муҳаррири Обиджон Маҳмудов), Бухорода “Турон” (1913) каби газеталар қатори Тошкентда “Ал-Ислох” журнали (1915-1918) чиқиб турганини, “адабий кучлар кўпроқ ана шу газета-журналлар атрофида уюшган”ини қайд этади[Қосимов Б. 1:85].

Абдулла Авлоний тил ва адабиётни “Миллат ойнаси” деб атайди. Мирмуҳсин Шермуҳамедов “Қани замонаға муносиб миллий шеърлар майдонга чиқсун” деган фикрни ўртага ташлайди, анъанавий шеърятдаги ишқ мавзун ижтимоий воқелик талқини билан ўрин алмашади. Сиддикий-Ажзий маърифатга муҳаббат эълон қилади. Маъшуқанинг анъанавий сифатларини маърифатга кўчиради.

Маълумки, адабий муҳит, жараён XX аср бошларида миллий матбуотда, газета ва журналлар, китоб ва рисолаларда акс этди. Ўша давр ўзбек миллий матбуотининг нуфузли нашрларидан бўлган “Ал-Ислоҳ” журналининг адабий манба сифатидаги хизмати катта эканини таъкидлаш керак.

Журналнинг 1915-1918 йилги сонларида 101 та адабиёт материаллари босилган. Буларнинг аксарияти назмий асарлардир. Шу йиллари нашр этилган 101 асардан 74 таси шеърӣй, қолган 27 таси эса насрий асарлар экани бунинг далилидир.

“Ал-Ислоҳ”да чоп этилган соф адабий асарлар таснифига ўтишдан аввал, таъкидлаш керакки, бу адабиёт намуналарининг барчаси ҳам юксак бадиият талабларига жавоб бера олмайди. Бинобарин, жадид адабиёти ҳақида ёзар экан, профессор Б.Қосимов бу хусусиятни алоҳида қайд этган эди: “Бу адабиётнинг илк намуналари бадииятига кўра у қадар юксак эмас, ғоялар яйдоқ берилади. Ялонғоч даъват ва чакириқлар, шиорбозлик кўзга ташланади. Жадид адабиёти 10-йилларнинг охири, 20-йиллар бошидагина тўлақонли адабиётга айланди” [Қосимов Б. 2:124].

“Ал-Ислоҳ” журнапидаги адабиёт материаллари бадиий савиясига кўра икки гуруҳга тасниф этиш мумкин. Биринчиси, ғояга бирламчи аҳамият берилган асарлар, иккинчиси, юксак бадиият намуналари. Таъкидланганидек, журналда нашр этилган адабиёт материаллари орасида салмоқ жиҳатдан шеърӣй асарлар етакчи ўринда туради. Журналдаги шеърӣй асарларни мавзуга кўра қуйидагича тасниф этиш мумкин:

- а) маърифий шеърлар;
- б) диний шеърлар;
- в) ижтимоий-сиёсий шеърлар;

Биринчи гуруҳга оид шеърлар: “Кўрмадим”, “Иттифок хусусинда”, “Ислоҳи тадрис ҳақида”, “Миллий алоқа”, “Мубашширхондан мухаммас”, “Ислоҳ ҳақида”, “Баҳор”, “Туркистон шоирларина хитоб”, “Камийдин Тошхўжа Асирийга марсия”, “Таассуф”, “Танбех”, “Ташвиқот”, “Азмийдан ташаккур”, “Мана шеърӣй жавоб”, “Очиқ ҳақиқат”, “Таълим даркор”, “Сахийларким”, “Заруратдин”, “Таълими ислоҳ”, “Муносиб замон”, “Ҳайратийдин мухаммас”, “Васлийдин Тошхўжа Асирийга марсия”, “Жавҳарийдин Асирийга марсия”, “Мирза Аҳмаддин шеър”, “Ибрatдин “Ислоҳ”га изҳори ташаккур”, “Бахтсиз миллат” ва шу кабилар.

Бу сингари шеърларнинг деярли барчаси маърифатга тарғиб этувчи асарлардир. Маърифат миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг бош мавзуси экани аён. Бу ўша замон билан унинг миллат олдига қўйган муаммолари инъкосидир. Бинобарин, маърифатга тарғиб этиш ўша давр шеърӣятининг етакчи хусусияти эди.

Иккинчи гуруҳга доир шеърлар: “Мавлуди шариф”, “Муножот”, “Ҳижоб хусусинда”, “Тасаттири нисвон”, “Тажвиди Қуръон”, “Мавлуди шариф ҳақида”, “Диний мухаммас”, “Очиқлик”, “Хоибдин ҳижоб тўғрисида”, “Уламодин эмас, шоирдин Тўлаган Хўжамёровга шеърӣй жавоб” ва ҳоказо.

Учинчи гуруҳга оид шеърлар: “Хуррият ҳақида”, “Хуррият”, “Муҳтарам Шўро идорасиға”, “Замона аҳволи”, “Хуррият замонаси”, “Туркистон идораларига”, “Ишчи талаб қилмоқ” ва ҳоказо.

“Ал-Ислоҳ”да нашр этилган 74 та шеърдан 51 таси ўзбекча, 23 таси эса форс-тожик тилида. Уларда анъанавий мумтоз шеърий жанрлардан ғазал–45 та, мухаммас–14 та, мусаддас 7–та, таърих –3 та, марсия–4 та, қасида–1 та бўлиб, шеърларнинг умумий ҳажми 1077 байт (2154 мисра)ни ташкил этади.

Бу шеърларнинг муаллифлари: Саидахмад Васлий, Каримбек Камий, Сидкий Хондайликий, Зафархон Жавҳарий, Ҳамза, Шамсиддин Хоиб, Баҳриддин Азмий, Исҳоқхон Иброт, Тавалло Хўжамёров, Мирзо Аҳмаджон, Абдурахмон Муфтизода, Маҳмуд Ализода Тошкандий, Мулла Абдуҳолиқ, Мулла Абдужалил, Мирсардор қори, Мулла Толибжон, Мулла Ҳошим Ҳайратий, Нусрат Абдушокирлардир.

Шеърларнинг ичида энг кўп учрайдиган ғазалдир.

Маълумки, ғазал шарқ халқлари классик поэзиясининг энг кўп тарқалган лирик жанрларидан. Фақат мумтоз шеъриятида ғазал асосан ишқ-муҳаббат мавзуида битилган бўлса, XX аср бошида ғазал миллат дардини ифодалади, юрт истикболи учун қайғуриш, унинг таназзул гирдобига тушганидан изтироб туйғуларини акс эттирди.

Баҳриддин Азмийнинг “Кўрмадим” [Ал-Ислоҳ. 3:164] радибли ғазали таҳлили ҳам фикримизни тасдиқлайди:

Бул жаҳон боғида, бир иш фароғат кўрмадим.

Ҳар на кўрдим, эгри кўрдим, тўғри ҳолат кўрмадим.

Бул жаҳонда ҳар кими мағрури иззу жоҳидур,

Миллатнинг қайғусиға ҳеч кимға ҳожат кўрмадим.

Илмнинг дурдонасин термай жаҳолат кўйиға,

Бизни миллат ўғлидин илму маҳорат кўрмадим.

Турфа ҳолатким улусға тўғри келгай эгрилик,

Эгриликдин бу замонда ўзга ҳолат кўрмадим.

Ғазалнинг қофияланиш тартиби анъанавий тартибда, яъни а-а, б-а, в-а тарзида. Фароғат, ҳожат, маҳорат, ҳолат сўзлари ўзаро қофияланиб келган. Радиф ғазалда ифодаланган фикрни таъкидлашга, мазмун таъсирчанлигини оширишга хизмат қилган. Ҳуқуқсизлик, маърифатсизлик изтироб туйғуси ифодаланган ушбу ғазални бадиий жиҳатдан мукамал деб бўлмайди.

Ижтимоий мавзудаги шеърлар орасида табиат тасвирига бағишланганлари ҳам бор. Саидахмад Васлийнинг “Баҳор” шеъри бунинг исботидир. Зоҳиран табиат тасвири ифодаланган шеър моҳиятан шоирнинг ички, руҳий ҳолатини акс эттирган. Бу шеърда табиат тимсоллари ҳам ўз маъносида, ҳам рамзий маънода келган.

Васлий табиатнинг реал тасвирини мақсад қилмаган. Миллат дардини, жамиятдаги инқироз ҳолатини рамзлар воситасида таъсирчан ва ёрқин ифодалайди. Шоир:

Бир ёнда гул чечаклар отуб нур чаман,
Бир ёнда булбул оҳ чекур эътизордан.

Ағёринг олди гулнинг гулобин териб-териб,
Гулшан хазона дўнди тушиб эътибордан, –

дея мустамлака сиёсатининг оғир оқибатларини гул, булбул, гулшан, хазон сингари анъанавий тимсолларга янгича мазмун юклаш орқали тасвирлайди.

Журналда Тошхўжа Эшон Асирий вафотига бағишлаб ғазал жанрида ёзилган 4 марсия нашр этилган. Бу марсиялар Каримбек Камий[Ал-Ислох. 4:67], Саидахмад Васлий[Ал-Ислох.5:127], Зафархон Жавҳарийлар[Ал-Ислох. 6:98] қаламига мансуб. Шундан 2 таси Жавҳарийга тегишли бўлиб, ўзбек ва тожик тилларида битилган. Жумладан, Каримбек Камий ёзади:

Тошхўжа Эшон номи мулаққаб ба Асирий,
Йўқ эрди жаҳон ичра одили ва назари.
Афсус бевақт вафотидин у зотнинг,
Доғ ўлди Хўжанд аҳли сағирию кабири.
Кел эмди дуои фотиҳа руҳига онинг,
Билғилки киши қолмағай оламда охири.

Камий Тошхўжа Асирий билан жуда яқин дўст ва адабий ҳамкор бўлган. У 1912-1914 йиллар давомида шогирди Хислат билан бирга бир неча бор Хўжандга Тошхўжа Асирий хузурига борган. Мактублар орқали бир-бирларидан аҳвол сўраб турган[Жалолов А. 7:168]. Тошхўжа Асирий вафот этганида, Камий, шоирга бўлган чексиз ҳурматини изҳор этиб, таъзия билдириб, шу марсияни ёзиб таърих туширган.

Журналда босилган қасида жанрига мансуб асар битта бўлиб, муаллифи ўратепалик Зафархон Жавҳарийдур[Ал-Ислох. 8:164]. Қасида шарқ шеърятининг хос жанрларидан экани маълум. “Ал-Ислох” журналида босилган қасида журнал идорасига ва Абдурахмон Сайёх номига бағишланган.

Журналда босилган шеърлар бадиий жиҳатдан мукаммал бўлмаса-да, улардан айримларида бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланилган. Айниқса, Васлий, Азмий, Жавҳарий, Ҳайратий, Хоиб шеърларида бадиий санъатлар ўринли ва кўп қўлланган. Айниқса, талмех, ташхис, муболаға, истиора, тазод каби санъатлар журналда нашр этилган шеърларнинг бадиий-эстетик қимматини оширган. Масалан, Васлийнинг “Ислох” тадриси ҳақида” мусаддасида “Бу замонда олим ўлмоқға керакдур умри Нух” каби талмех санъати воситасида фикрнинг ёрқин ифодалангани кузатилади.

Булардан ташқари, мухаммас жанридаги назмий асарларда мумтоз шеърятига хос тахмис, тазмин каби бадиий санъатлардан маҳорат билан фойдаланилган. Жумладан, Мутриб Абдурахмон Жомий ғазалига тахмис

боғлаган. Жавҳарий эса Бедил ғазалига тазмин боғлаган. Форс-тожик тилида битилган бу асарлар мумтоз шеърятдаги зуллисонайилик анъанаси XX аср бошида ҳам юксак савияда давом этганини кўрсатади.

Журналда нашр этилган диний мавзудаги шеърлар асосан форс-тожик тилида ёзилган. Таъкидлаш керакки, журналда форс-тожик тилидаги асарларга кенг ўрин берилган. “Ал-Ислоҳ”даги мақолалар ва бадий асарларнинг учдан бир қисми форс-тожик тилида экани ҳам ушбу фикрни тасдиқлайди. Диний мавзудаги шеърлар ичида биронта анъанавий ишқий ва ҳажвий шеърлар учрамайди. Чунки бундай шеърлар уламоларнинг кескин танқидига учраган. “Ал-Ислоҳ” журналида чоп этиш жараёнида насрий асарлар ҳам давр руҳидан келиб чиққан ҳолда маълум даражада сараланган ва шундан кейингина журналхонлар эътиборига ҳавола қилинган. Назмий асарларда бўлгани каби насрдаги ижод намуналарида ҳам бадийликдан кўра ижтимоийлик биринчи ўринда турган.

Журналда асосан ахлоқий мавзудаги ва дин тарихига оид ҳикоятлар, ҳикматли сўзлар билан биргаликда адабиёт назарияси ва адабий танқидга доир адабий мақолалар босилган. Жумладан, “Одил киши” (1915, 2-сон), “Қойил қилмоқ” (1915, 1-сон), “Саъй ва кўшиш” (1915, 1-сон), “Музокараи “Ислоҳ” (1915, 4-сон), “Усули тараққий” (1915, 10-сон), “Уламои салаф ва толиби илм” (1915, 1-сон) каби ахлоқдан баҳс юритувчи ҳикоятлар шулар жумласидандир. “Дунё ва охиратнинг саодати” (1915, 2-сон), “Дин ва дунёнинг баробарлиги” (1915, 1-сон) “Муҳаммад пайғамбарнинг туғилиши” (1915, 2-сон), “Ҳадича ойим” (1915, 2-сон), “Қуръони карим надур?” (1915, 2-сон), “Тарихи ислом” (1915, 2-сон), “Иймон надур?” (1915, 3-сон) сингари ҳикоятлар эса дин ва жамият, дин ва дунё мавзуларини ёритишга бағишланган.

Бу ҳикоятларнинг барчасида муаллиф номаълум бўлиб, имзосиздир. Масалан, “Усули тараққий” ҳикоятини кўришимиз мумкин: “Қадим замонда бир ёввойи одам ила бир инсон сафарда йўлдош бўлдилар. Йўлдошликдин айрилмасликка, бир-бирларини алдамаслигини шарт қилдилар. Қиш фасли эди, эрта бирлан совуқдан инсон ўз бармоқларини иситмоқ учун пуфламоққа киришди, ёввойи одам сўрадики: “На учун ўз бармоқларингни пуфлаюрсен?” Инсон: “Бармоқларимни иситурмен”- деб жавоб берди. Ёввойи одам ҳайрон қолди. Бир оз фурсатдан сўнг емак ҳозирланди, дастурхон ёйилди, шўрбо емак учун қўйилди. Инсон шўрбони совутмоқ учун идишни кўтариб пуфламоққа бошлади. Ёввойи одам ҳайрон бўлиб сўрадики: “Буни нима учун пуфлаюрсен?” Инсон: “Шўрбони совутурмен деб жавоб берди...” Ҳикоятда маданий инсон илмлилик, ёввойи одам эса илмсизлик тимсолидир. Унда инсон камолоти ва жамият равнақи учун маърифатнинг нечоғлик зарур эканлиги ҳаётий мисоллар орқали тасвирланади.

Журналда нашр этилган насрий асарларнинг бадий тафаккур савияси юқори бўлмаса-да, улар миллатни фикрий уйғоқликка чақириши, ўша замоннинг долзарб ижтимоий муаммоларини муолажа этишга қаратилгани, энг муҳими, самимияти билан алоҳида ажралиб туради.

“Ал-Ислох” журналида соф бадий асарлар билан бирга адабиёт назариясига оид ва адабий-танқидий мақолалар ҳам чоп этилган. Шубҳасиз, бу мақолалар ҳам адабий жараён, адабий муҳит тарихини ўрганишда муҳим адабий манба вазифасини ўтайди.

Адабиёт назариясига оид “Адабий шижоат нимада?” деб номланган мақола журналнинг 1917 йил 5-6-11- сонларида чоп этилган. Унда миллий адабиётимизнинг XX аср бошларидаги ва ўтган асрлардаги аҳволи қиёсий таҳлил этилган. Асар яратишда ижодкор маҳорати масаласи ва асарнинг қай даражада халқ маънавиятига хизмат қилиши зарурати муаммоси тадқиқ қилинган. Ўтган замон файласуфларидан Арасту, Афлотунлар назариясига аҳамият қаратилиб, араб, эрон олимларининг илмий асарларидан иқтибослар келтирилган.

Журналдаги адабий танқидга доир мақолалар ҳам эътиборга моликдир. Иброҳим Тоҳирийнинг “Матбуот ва ислох” (1915, 5-сон), “Матбуот ва ислох бақияси” каби адабий мақолалари (1915, 6-сон), “Шўро” журналидан кўчириб босилган “Интиқоднинг (танқид) шартлари” деган адабий танқид назариясига оид тадқиқот “Ал - Ислох”нинг 1917 йил 1-2-3 сонларида идора номидан босилган; Мулла Баҳриддиннинг “Шоирларга савол” (1916, 11-сон), Мақсудхўжа муфтининг “Жавонбозлик тухмини миллати ислом оралариға сочадурғон шоирларимиз” (1916, 12-17 сонлар), Завкийнинг “Иштибоҳ” (1916, 17-сон), Абдурахмон Муфтизоданинг “Жавонбозлик балоси” (1916, 21-22) сингари мақолалари шулар жумласидандир.

Ушбу мақолаларни адабий-танқид, илмий баҳс-мунозара намуналари сифатида баҳолаш мумкин.

Иброҳим Тоҳирийнинг “Матбуот ва ислох” мақоласида Туркистонда нашр этилаётган асарлар ва газета-журналлар тили танқид қилинади, муаллиф “Тўй” ва “Падаркуш” драмалари хусусида “адиблик мағрурияти ила ёзилган” мактаб болаларининг иншо ва имлоларидан буларнинг фарқи борми?” деган саволни қўяди.

Бундай янги асарлар ҳақидаги фикрлар “Ойна” журналида ҳам чоп этилиб турди. Масалан, “Тўй” драмасининг муаллифларидан Ҳожи Муин асардаги камчиликларни иқдор этиб, “Ойна” журналида (1915, 14-сон) “Танбеҳга ташаккур” сарлавҳали мақола эълон қилади ва бундай ёзади: “Бу хатоларнинг энг биринчи сабаби ўзумнинг мубтади ва ноқислигимдандир. Ҳар мубтади танбеҳ ва таълим ила бора-бора камолотга етишмоғи янги ўсмир адабиётимиз ҳам фақат танқидлар соясунда ишлануб, тараққий топиши ва “Адабиёт” деярлик мартабаға чиқмоқлиги зарурдир”.

Умуман, булар барчаси “Ал-Ислох” журнали адабий манба сифатида аҳамиятли эканини кўрсатади.

“Ал-Ислох”да чоп этилган замонавий адабий танқиднинг илк куртаклари бўлган танқидий мақолаларда адабий жараёнга, янги асарларга фикр билдириш билан бирга, ўша асарнинг бадий савияси, имло ва тилида йўл қўйилган хато ва камчиликлар ҳақида ҳам сўз юритилган. Бу танқидий мақолаларни юксак маҳорат билан ёзилган дея олмасак ҳам, XX аср

бошидаги адабий жараёнда фикрлар хилма-хиллиги, янги яратилган асарларга нисбатан ўқувчиларнинг бефарқ бўлмагани каби омиллар бу турдаги асарлар қимматини оширади.

Хуллас, “Ал-Ислоҳ” журналида 101 та адабиёт материаллари босилган. Булардан 74 та назмий, 27 та насрий асарлар чоп этилган бўлиб, шундан 13 таси ҳикоят, 3 таси адабиёт назариясига оид, 11 таси эса танқидий мақолалардир. “Ал-Ислоҳ” журналидаги адабий материалларнинг барчаси ҳам бадиияти юксак бўлмаса-да, ўша адабий жараёнда майдонга келиб, ўзининг ютуқларига эришган реалистик адабиётнинг илк намуналари сифатида қимматлидир.

Адабиётлар

1. Қосимов Б., Юсупов Ш., Долимов У., ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти дарслиги. – Т.: Маънавият, 2004.-Б.85.
 2. Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. - Т.: Маънавият, 2002.-Б.124.
 3. //Ал-Ислоҳ, 1917, 15-сон.-Б.164.
 4. //Ал-Ислоҳ, 1916, 11-сон.-Б.67.
 5. //Ал-Ислоҳ, 1916, 10-сон.-Б.127.
 6. //Ал-Ислоҳ, 1916, 11-сон. -Б.98.
 7. Жалалов А. Ўзбек маърифатпарвар демократик адабиёти. 1905-1917.- Т., Фан, 1978.-Б.168.
 8. //Ал-Ислоҳ, 1916, 15-сон.-Б.164.
-